

การศึกษาวิเคราะห์พุทธญาณวิทยาในสติปัฏฐาน 4

AN ANALYTICAL STUDY OF BUDDHIST EPISTEMOLOGY IN FOUNDATIONS OF MINDFULNESS

พระครูปลัดสุวัฒนพุทธคุณ (ประมวน พานิช)¹ และ จักรพรรณ วงศ์พรพจน์²

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตขอนแก่น^{1,2}

Phra Khrupaladsuwatbuddhaguna (Pramuan Phanich)¹

and Chakkapan Wongpornpavan²

Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Khon Kaen Campus, Thailand^{1,2}

Corresponding Author, Email: yaipothon@gmail.com

บทคัดย่อ

การวิจัยครั้งนี้ มีวัตถุประสงค์ 3 ประการ คือ (1) เพื่อศึกษาแนวคิดพุทธญาณวิทยา (2) เพื่อศึกษาแนวคิดสติปัฏฐาน 4 และ (3) เพื่อวิเคราะห์พุทธญาณวิทยาในสติปัฏฐาน 4 การศึกษานี้เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร โดยศึกษาข้อมูลจากคัมภีร์พระพุทธศาสนาและเอกสารที่เกี่ยวข้อง รวบรวม เรียบเรียงและบรรยายเชิงพรรณนา

ผลการวิจัยพบว่า

1. พุทธญาณวิทยา เป็นทฤษฎีความรู้ในพระพุทธศาสนาที่จำแนกความรู้ ออกเป็น 3 ประเภทคือ 1) จินตามยปัญญา ปัญญาที่เกิดแต่การคิดไตร่ตรองพิจารณาหาเหตุผล (โยนิโสมนสิการ) 2) สุตมยปัญญา ปัญญาที่เกิดจากการสดับการเล่าเรียนจากภายนอกหรือจากกัลยาณมิตร (ปรโตโฆสะ) 3) ภาวนามยปัญญา ปัญญาเกิดแต่การสืบมาจากปัญญาทั้งสองแล้วนำมาฝึกอบรมลงมือปฏิบัติและนอกจากนี้พุทธญาณวิทยายังได้จำแนกความรู้ออกเป็น 2 ลักษณะ กล่าวคือความรู้ในรูปแบบของสมมติสัจจะคือความจริงที่ชาวโลก

* ได้รับบทความ: 16 กุมภาพันธ์ 2564; แก้ไขบทความ: 7 มิถุนายน 2564; ตอรับตีพิมพ์: 21 มิถุนายน 2564

สมมติกันขึ้นมาใช้ในกลุ่มและความรู้แบบปรมาตถสัจจะคือความรู้ที่รู้ตามความเป็นจริงของธรรมชาติที่เกิดขึ้นและดับไป

2. สติปัฏฐาน 4 เป็นฐานที่ตั้งของสติหรือการเข้าไปตั้งสติกำหนดพิจารณารู้สภาวะธรรมที่เกิดขึ้นทางกาย เวทนา จิตและธรรม อันเป็นสภาวะธรรมที่เป็นไปตามธรรมสามัญของธรรมชาติที่เกิดโดยมีสติเป็นตัวกำหนดรู้เป็นเครื่องพิจารณาเพื่อให้รู้เท่าทันความเกิดขึ้นและความเป็นไปของสรรพสิ่ง

3. พุทธญาณวิทยาในสติปัฏฐาน เป็นความรู้ที่เกิดจากกระบวนการของอายตนะภายในและภายนอกมากระทบกันจึงเป็นองค์ความรู้ที่เกิดจากจินตตามยปัญญา สุตมยปัญญาและภาวนามยปัญญา ซึ่งปัญญาทั้ง 3 นี้มีความสืบเนื่องสัมพันธ์กันจึงเป็นองค์ความรู้ในการกำหนดรู้สติปัฏฐาน 4 กล่าวคือ 1) การกำหนดรู้สภาวะที่เกิดขึ้นทางกายในกาย 2) การกำหนดรู้สภาวะที่เกิดขึ้นในเวทนา 3) การกำหนดรู้สภาวะที่เกิดขึ้นในจิตตา และ 4) การกำหนดรู้สภาวะในธรรม

คำสำคัญ: พุทธญาณวิทยา; สติปัฏฐาน

Abstract

Dissertation on this subject It has three objectives: (1) to study Buddhism Epistemology (2) to study Mindfulness 4 (3) to analyze Buddhist Epistemology in Mindfulness 4 This study is a documentary research. By studying information from Buddhist scriptures and related documents, compiling, compiling and describing descriptive.

The research results are as follows:

1. Buddhism Epistemology is a theory of knowledge in Buddhism that divides knowledge into 3 types: 1) Jintamayapanya, wisdom that is born only to think and think and rationalize. (Yonitsamanasikarn) 2) Sutamayapanya, which arises from listening to external studies or from Kanlayanamit (Paratochosa) 3) Phawanamapanya, wisdom was born only from the inheritance of the two and then brought into training. In addition, Buddhist Epistemology also classified knowledge into two categories, namely knowledge in the form of assumptions, truth is the truth that the world assumed to be used in groups, and the knowledge of the Pramatha Truth is knowledge. Knowing the reality of nature that arises and goes away.

2. Mindfulness base 4 is the base of mindfulness or the establishment of mindfulness, determination, and consideration of the circumstances that occur in the body, the

mind, and the dharma, which is the subject of the ordinary nature of the natural being born with consciousness as the person Determined to be considered to be aware of the occurrence and possibility of things.

3. Buddhist epistemology in mindfulness It is knowledge that arises from the process of internal and external sense of impact, thus it is knowledge that arises from wisdom. Jintamayapanya Sutamayapanya and Phawanamapanya, which these 3 faculties are interrelated, therefore, are the body of knowledge in determining consciousness 4, namely 1) determining the physical state in the body 2) determining the state that arises in distress, 3) determining the state of the mind, and 4) determining the state in the dharma.

Keywords: Buddhist Epistemology; Foundations of Mindfulness

บทนำ

ความรู้หรือเรียกอีกนัยหนึ่งเรียกว่า “ปัญญา” หมายถึง ความรอบรู้ (ที.ปา.(ไทย) 11/228/231) ซึ่งเป็นที่ปรารถนาของคนทุกหมู่เหล่าในที่ทุกสถานจึงมีความสำคัญและจำเป็นต่อการนำไปใช้ดำเนินชีวิตของมนุษย์ ดังพระพุทธพจน์ที่ว่า ปญญา นรานํ รตน์ ปญญาเป็นรัตนะของคนทั้งหลาย (ส.ส.(ไทย) 15/51/67) หรือพระพุทธพจน์ว่า ปญญา โลกสมิ ปชฺโชโต ปญญาเป็นแสงสว่างในโลก (ส.ส.(ไทย) 15/80/85) เป็นต้น ซึ่งเป็นหลักฐานยืนยันว่าความรู้เป็นสิ่งสำคัญอย่างยิ่งสำหรับมนุษย์ในการใช้ดำรงชีพ และความรู้จะเกิดขึ้นได้นั้นจะต้องผ่านการฝึกอบรมตนจนเกิดประสบการณ์ทางอายตนะทั้งภายในและภายนอกที่เป็นกระบวนการหรือเป็นทางแห่งการรับรู้ในทางพระพุทธศาสนาเรียกกระบวนการนี้ว่า “การเจริญวิปัสสนาภาวนาหรือการบำเพ็ญจิตภาวนาตามนัยแห่งสติปัฏฐาน” เป็นการฝึกอบรมพัฒนาตนเพื่อให้เกิดความรู้ในระดับต่างๆ ซึ่งก็จะนำไปตามความสามารถในการฝึกอบรมของแต่ละบุคคล และการที่บุคคลจะรับรู้ได้ถึงกระบวนการเกิดความรู้ในระดับต่างๆ ว่าเป็นความรู้จริงหรือความรู้ไม่จริงจึงยังเป็นการยากในปัญหาเรื่องความรู้ เพราะว่าความรู้ที่เกิดขึ้นอาจจะไม่ใช่เป็นเหมือนอย่างที่คิดจินตนาการไว้ ด้วยเหตุนี้จึงจำเป็นจะต้องมีเครื่องมือมาช่วยตัดสินยืนยันความรู้ที่เกิดขึ้นจากการฝึกอบรมตนว่าเป็นความรู้ในระดับไหนและเป็นความรู้แท้หรือความรู้เทียมหรือไม่ ซึ่งเครื่องมือที่จะนำมาตัดสินองค์ความรู้ดังกล่าวนี้ในทางปรัชญาเรียกว่า ทฤษฎีความรู้ หรือเรียกอีกนัยเรียกว่า ญาณวิทยา คำว่า “ญาณวิทยา” (Epistemology) ในพจนานุกรมศัพท์ปรัชญาอังกฤษ-ไทยฉบับราชบัณฑิตยสถาน ให้คำนิยามว่า ปรัชญาสาขาหนึ่งที่ว่าด้วยบ่อเกิด ลักษณะหน้าที่ ประเภท ระเบียบวิธีและความสมเหตุสมผลของความรู้ บางทีใช้ว่า

theory of knowledge (ราชบัณฑิตยสถาน, 2532) และนอกจากนี้ในบางที่ได้ให้ความหมายว่าเป็นวิชาที่ทำหน้าที่ศึกษาวิเคราะห์สิ่งที่เรียกว่า ความรู้ ซึ่งตรงกับภาษาอังกฤษว่า Epistemology มีรากศัพท์มาจากภาษากรีก (สถิต วงศ์สุวรรณ, 2543) และญาณวิทยาจึงถูกนำมาเป็นเครื่องมือที่ใช้ในพุทธปรัชญา เรียกว่า “พุทธญาณวิทยา” หมายถึง ทฤษฎีความรู้ทางพุทธปรัชญา หรือทางพระพุทธศาสนา เป็นกระบวนการสร้างองค์ความรู้ในทางพระพุทธศาสนาที่ได้จากการฝึกอบรมตนจนเกิดเป็นความรู้เรียกว่า ปัญญา ปัญญาจึงมีมูลฐานการเกิดจากแหล่งที่มา 3 ประการ คือ 1) จินตามยปัญญา ปัญญาที่เกิดจากการคิด 2) สุตมยปัญญา ปัญญาที่เกิดจากการฟัง 3) ภวานามยปัญญา ปัญญาที่เกิดจากการอบรม (ที.ปา.(ไทย) 11/305/271) การที่ปัญญาทั้ง 3 ประการนี้จะเกิดขึ้นได้จะต้องอาศัยการฝึกอบรมตนหรือบำเพ็ญจิตภาวนาตามหลักแห่ง “สติปัฏฐาน” ในพระพุทธศาสนาจึงเกิดความรู้และความรู้หรือกระบวนการเรียนรู้จึงเป็นเครื่องมือการตรวจสอบความรู้ที่เกิดขึ้นจากการบำเพ็ญจิตภาวนา เพราะการบำเพ็ญจิตภาวนามีจุดมุ่งหมายปลายทางสูงสุดในความจริง (สัจจะ) อันเป็นอริยสัจ ความจริงอันประเสริฐที่เป็นแก่นแท้ในพระพุทธศาสนา คือ นิพพาน นอกจากนี้ในกระบวนการความรู้ดังกล่าวยังมีการจำแนกความรู้ออกเป็น 2 ระดับ คือ ความรู้ชั้นโลกียะและความรู้ชั้นโลกุตระ ซึ่งในแต่ละระดับต้องมีความสัมพันธ์กับการปฏิบัติตามไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิและปัญญา และการที่จะเกิดความรู้ได้นั้นจะต้องมีบ่อเกิดแห่งการรับรู้อารมณ์นั้นคือต้องอาศัยจิตที่เป็นธรรมชาตารูอารมณ์ทั้ง 6 คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสและธรรมารมณ์ การรับรู้จะเกิดขึ้นได้ต้องอาศัยทวารหรืออายตนะภายใน 6 ประการ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เป็นต้น เพราะเมื่อใดจิตกระทบอารมณ์ที่ผ่านเข้ามาทางอายตนะ เมื่อนั้นผัสสะเกิดขึ้นและผัสสะก็เป็นจุดเริ่มต้นของการรับรู้ เพราะถ้าไม่มีผัสสะ การรับรู้ก็เกิดไม่ได้ ผัสสะจึงเป็นจุดที่จิตรับข้อมูลจากโลกภายนอก เมื่อจิตรับรู้อารมณ์แล้วเวทนาและสัญญาเกิดขึ้นตามมา จิตนั้นมิได้รับรู้แต่อารมณ์อย่างเดียวเท่านั้น หากแต่ยังคิดปรุงแต่งสิ่งที่รับรู้ด้วยอำนาจของกิเลสตัณหาด้วย (ทรงวิทย์ แก้วศรี บรรณาธิการ, 2532) แต่ในภายหลังเกิดผัสสะ มีเวทนาและสัญญาเกิดขึ้น ด้วยเหตุนี้กระบวนการของพุทธญาณวิทยาจึงเป็นกระบวนการตรวจสอบระดับความรู้ที่เกิดจากการบำเพ็ญจิตภาวนาพัฒนาตนตามแนวพุทธปรัชญาว่าเป็นความรู้ตามความจริงสูงสุดและสามารถทำกิเลสเครื่องเศร้าหมองอันมีอยู่ภายในจิตของตนเองให้สิ้นสุดได้ (นิพพาน) อันเป็นความจริงแท้หรือไม่หรือเป็นเพียงความรู้ที่รู้ได้ด้วยสัญญาธรรมดาหรือการอนุมานด้วยหลักเหตุผล เพราะนิพพานเป็นสิ่งที่หยั่งรู้ได้ด้วยปัญญาจักขุที่เป็นประสบการณ์ตรง ดังในพระพุทธพจน์ที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า “นิพพานอันผู้บรรลู่เห็นได้เอง ไม่ขึ้นกับกาล เรียกให้มาดูได้ ควรน้อมเอาเข้ามาไว้ อันวิญญูชนพึงรู้เฉพาะตน” (อง.ติก.(ไทย) 20/495/202) เป็นความรู้ระดับขั้นปรมาตม์ และเป็นตรวจสอบความรู้ในแบบสามัญทั่วไปเรียกว่า ความรู้แบบสมมติบัญญัติด้วย

ด้วยเหตุผลดังกล่าวนี้ ผู้วิจัยจึงมีความสนใจศึกษาวิเคราะห์ พุทธญาณวิทยาในสติปัฏฐาน 4 ซึ่งเป็นทฤษฎีความรู้ที่เป็นเครื่องมือและกระบวนการในแสวงหาความรู้ ตรวจสอบระดับความรู้และเป็น

วิธีการให้เข้าถึงความรู้ได้ ซึ่งจะเป็นวิธีการในการกำหนดขอบเขตเพื่อให้เข้าถึงความจริงในสติปัญญาได้และจะเป็นการจัดระดับองค์ความรู้ในเรื่องนี้ จึงมีความน่าสนใจต่อผู้ต้องการรู้ความจริง เพราะจะทำให้สามารถเปลี่ยนความสงสัยในสติปัญญา ที่ตนยังไม่เข้าใจให้เข้าใจได้ ผู้วิจัยจึงต้องทำการศึกษาพุทธญาณวิทยาในสติปัญญาเพื่อจะได้อธิบายองค์ความรู้ในการปฏิบัติอันเป็นเหตุให้เกิดความรู้ที่จะนำไปสู่ความหลุดพ้นว่ามีวิธีการอย่างไรและจะเกิดประโยชน์แก่ผู้สนใจและวงการวิชาการต่อไป

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาแนวคิดพุทธญาณวิทยา
2. เพื่อศึกษาแนวคิดสติปัญญา 4
3. เพื่อวิเคราะห์พุทธญาณวิทยาในสติปัญญา 4

วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) ผู้วิจัยได้กำหนดขั้นตอนการวิจัยไว้ดังนี้

1. **ขั้นตอนการรวบรวมข้อมูล** การรวบรวมข้อมูลเอกสารในการวิจัย ผู้วิจัยได้รวบรวมข้อมูลและจำแนกข้อมูลเอกสารออกเป็น 2 ลักษณะ คือ

1) ข้อมูลเอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary Sources) ได้แก่ พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อรรถกถาพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ฎีกาอนุฎีกาและปกรณ์วิเสส

2) ข้อมูลเอกสารชั้นทุติยภูมิ (Secondary Sources) ได้แก่ หนังสือ ตำรา เอกสารรายงานการวิจัย วิทยานิพนธ์ คุชชีนิพนธ์และสื่ออิเล็กทรอนิกส์ (Electronics) ที่เกี่ยวข้องกับงานวิจัย

2. **ขั้นตอนตรวจสอบข้อมูล** หลังจากได้ศึกษาและรวบรวมข้อมูลจากเอกสารแล้ว ผู้วิจัยได้ตรวจสอบในเนื้อหาสาระในประเด็นที่ต้องการทราบ เมื่อได้คำตอบครบถ้วนสอดคล้องกับวัตถุประสงค์ที่ตั้งไว้แล้ว จากนั้นจึงนำข้อมูลมาเรียบเรียงเป็นโครงสร้างเนื้อหาในสารบัญญานวิจัย

3. **ขั้นตอนการวิเคราะห์ข้อมูลและเรียบเรียงข้อมูล** ผู้วิจัยนำข้อมูลที่ได้จากการรวบรวมตรวจสอบความถูกต้องของข้อมูลมาศึกษาวิเคราะห์ สังเคราะห์และตีความเนื้อหาของข้อมูลที่ได้ตามวัตถุประสงค์ที่ตั้งไว้และหาข้อสรุปแบบพรรณนาเชิงวิเคราะห์เพื่อตอบคำถามตามวัตถุประสงค์ที่ตั้งไว้ในแต่ละประเด็น เรียบเรียงข้อมูลตามระเบียบวิธีวิจัยของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

4. **ขั้นตอนสรุปผลการวิจัย อภิปรายผลและเสนอแนะ** ผู้วิจัยเมื่อได้เรียบเรียงข้อมูลจากการวิเคราะห์ตามโครงสร้างเนื้อหาแล้ว นำข้อมูลที่ได้มาสรุปผลการวิจัยให้สอดคล้องกับวัตถุประสงค์ที่ตั้ง

ไว้ตามลำดับ และนำเสนอผลสรุปการวิจัยโดยการอภิปรายผลแบบพรรณนาเชิงวิเคราะห์ (Descriptive Analysis) เพื่อตอบโจทย์ตามวัตถุประสงค์ในหัวข้อวิจัยและเสนอแนะองค์ความรู้ใหม่ที่ได้จากการวิจัยต่อไป

ผลการวิจัย

พุทธญาณวิทยาหรือทฤษฎีความรู้ในทางพระพุทธศาสนา เป็นองค์ความรู้ที่ทำให้มนุษย์รู้ความจริงได้ในระดับต้นถึงในระดับสูง ซึ่งความรู้นี้เป็นความรู้ที่เกิดจากการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าแล้วทรงนำมาแสดงและเปิดเผยให้มนุษย์ทั้งหลายได้รับทราบ จึงเป็นความรู้ตามทัศนะของพุทธญาณวิทยาซึ่งจัดว่าเป็นความรู้ที่ถูกต้องและเป็นความรู้ที่เป็นความจริง

พุทธญาณวิทยาจึงเป็นทฤษฎีความรู้ประเภทสัจนิยมเพราะเนื่องมาจากการตรัสรู้เกี่ยวกับเรื่องของความจริง เช่น ไตรลักษณ์ อริยสัจ เป็นต้น ด้วยว่าองค์ความรู้ในทฤษฎีความรู้ทางพระพุทธศาสนาเริ่มต้นจากจินตตามยปัญญา ความรู้ที่เกิดจากความคิด การพิจารณาหาเหตุผลอย่างแยบคาย ด้วยว่าปัญญาลักษณะนี้ไม่ได้ยุติเพราะมีประสบการณ์กับสิ่งต่างๆ เท่านั้น แต่ได้ครุ่นคิดตรึกตรองจากสิ่งที่ได้สัมผัสให้มีความละเอียดลึกซึ้งมากยิ่งขึ้น สร้างกระบวนการหาเหตุผลโดยมีกฎเกณฑ์เป็นส่วนประกอบในการสร้างความรู้จึงเป็นปัญญาที่เกิดจากพลังทางสมองไม่มีประสบการณ์มาเกี่ยวข้องในการสร้างความรู้และความรู้จากสุดมยปัญญา เป็นปัญญาที่เกิดจากการได้ฟัง ได้อ่าน ได้เรียนรู้เรื่องราวจากผู้อื่น ซึ่งเป็นความรู้ที่นำมากำหนดเป็นแนวคิดหรือองค์ความรู้ให้แก่ตนเอง และนำไปใช้ในการปฏิบัติหน้าที่หรือดำรงชีวิต การอาศัยสุดมยปัญญาเพียงอย่างเดียวไม่อาจทำให้บุคคลหลุดพ้นได้ เพราะเป็นปัญญาที่เกิดจากความเชื่อที่ได้ยินได้ฟังมาหรือสอนต่อกันมาจนกลายเป็นความเชื่อ ในเรื่องเหตุการณ์ต่าง ๆ ยังเป็นปัญญาที่ยังไม่สามารถทำให้สิ้นความสงสัยได้และภาวนามยปัญญา เป็นปัญญาที่เกิดจากการลงมือปฏิบัติจนเกิดการรู้แจ้งเห็นจริงถือว่าเป็นองค์ความรู้ที่แท้จริง เพราะเป็นปัญญาเพื่อการหลุดพ้นจากอสังขารกิเลสและเป็นปัญญาที่เหนือปัญญาทั่วไปซึ่งเป็นจุดหมายสูงสุดในกระบวนการทางความรู้ทางพุทธญาณวิทยาในพระพุทธศาสนา

พระพุทธเจ้าตรัสถึงการเกิดแห่งสติปัฏฐานแก่ชาวนิคมนแห่งหนึ่งโดยได้พิจารณาว่าชาวนิคมนแห่งนี้มีความสมบูรณ์พร้อมทั้งทางกายและใจที่จะปฏิบัติตามสติปัฏฐานที่พระองค์ตรัสว่า “ทางนี้เป็นทางเดียวเพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์ เพื่อล่วงโสกะและปริเทวะ เพื่อความดับ ทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุนิพพาน เพื่อทำให้แจ้งนิพพาน ทางนี้คือสติปัฏฐาน” ดังนั้น สติปัฏฐานจึงเป็นหลักธรรมสำคัญที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้และการเจริญสติปัฏฐานเป็นแก่นหัวใจของพระพุทธศาสนาในด้านของมรรควิธีกล่าวคือหนทางแห่งความพ้นทุกข์ ซึ่งสติปัฏฐาน ได้ถูกกล่าวถึงทั้งในส่วนคัมภีร์พระวินัย พระสูตรและพระอภิธรรม สติปัฏฐานจึงเป็นองค์ธรรมที่มีความสำคัญสูงสุดที่พระพุทธองค์ตรัสย้ำให้พุทธสาวกเจริญให้มาก เพื่อการบรรลุจุดหมายสูงสุด สติปัฏฐาน 4 เป็นทางเอกที่จะนำไปสู่การรู้แจ้งเห็นตามความเป็นจริงในสังขารซึ่ง

ทำให้บรรลุถึงภาวะหมดกิเลสอันเป็นจุดหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนาและเป็นมรรควิธีที่นำไปสู่ภาวะที่ไม่ถูกการปรุงแต่งด้วยปัจจัย ซึ่งเห็นได้ จากพุทธดำรัสว่า ทางนี้เป็นทางสายเอกเพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์ เพื่อก้าวล่วงโสกะและปริเทวะ เพื่อดับทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุอายุธรรมทำพระนิพพานให้แจ้งและในการเจริญสติปัฏฐาน 4 มีสาระสำคัญ 4 ประการ คือ (1) กายานุปัสสนา หมายถึง การมีสติเข้าไปพิจารณาเห็นกายในกายของตนเองในการกำหนดลมหายใจเข้าและหายใจออก (2) เวทนานุปัสสนา มีสติเข้าไปกำหนดพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนา กล่าวคือ สุขเวทนา ทุกขเวทนาและอทุกขมสุขเวทนาที่เกิดขึ้นภายในตน (3) จิตตานุปัสสนา มีสติพิจารณาเห็นจิตในจิต เช่น รู้ว่าจิตมีราคะ มีจิตโทสะและจิตมีโมหะหรือจิตไม่มีราคะ จิตไม่มีโทสะและจิตไม่มีโมหะ รู้ชัดตามอาการที่มันเป็นอยู่อย่างนั้น (4) ธรรมานุปัสสนา มีสติกำหนดพิจารณาเห็นธรรมในธรรมที่ปรากฏขึ้นเป็นเครื่องเกื้อหนุนต่อการบรรลุนิพพาน

ดังนั้น สติปัฏฐานเป็นหลักปฏิบัติสำคัญเพื่อเอาชนะปัญหาคือความทุกข์ที่เกิดขึ้นในชีวิตประจำวัน เพราะเมื่อบุคคลมีความเพียรพัฒนาดตนให้เป็นผู้มีความรู้ตัวและมีสติก็ย่อมจะดำเนินไปสู่การจัดความทุกข์ได้ตามลำดับและสุดท้ายย่อมจะบรรลุความสุขสูงสุด (นิพพาน)

พุทธญาณวิทยาในสติปัฏฐานเป็นการเจริญภาวนาโดยมีการกำหนดสติเป็นตัวรู้เป็นบาทฐานในการพัฒนาปัญญาเป็นองค์ความรู้ในระดับที่ต่างกัน 3 ประการ กล่าวคือ (1) จินตามยปัญญา คือ ปัญญาเกิดจากการคิดพิจารณา ปัญญาสืบแต่ โยนิโสมนสิการที่ตั้งขึ้นในตนเอง ซึ่งหมายถึง การใช้ความคิดถูกวิธี ความรู้จักคิด คิดเป็น คือ ทำในใจโดยแยบคายมองสิ่งทั้งหลายด้วยความคิดพิจารณา รู้จักสืบหาเหตุ ผล แยกแยะสิ่งนั้นๆ หรือปัญหาออก ให้เห็นตามสภาวะและตามความสัมพันธ์แห่งเหตุปัจจัย (2) สุตมยปัญญา คือ ปัญญาเกิดจากการสดับเล่าเรียน ปัญญาสืบแต่ปรโตโฆสะ คือเสียงจากผู้อื่น (กัลยาณมิตร) การกระตุ้นหรือชักจูงจากภายนอก คือ การรับฟังคำแนะนำสั่งสอนเล่าเรียนหาความรู้ สนทนซักถาม ฟังคำบอกเล่าชักจูงของผู้อื่น โดยเฉพาะการสดับสัทธรรมจากท่านผู้เป็นกัลยาณมิตร ฉะนั้น ปรโตโฆสะและโยนิโสมนสิการ หมายถึงปัจจัยให้เกิดสมาธิภูมิ คือทางเกิดแห่งแนวความคิดที่ถูกต้องหรือต้นทางของปัญญา จึงกล่าวได้ว่าจินตามยปัญญาและสุตมยปัญญามีความสัมพันธ์กันทำให้เกิดภาวนามยปัญญา (3) ภาวนามยปัญญา คือปัญญาเกิดจากการปฏิบัติบำเพ็ญจึงเป็นปัญญาที่เกิดจากปัญญาทั้งสองอย่างแรกแล้วหมั่นมนสิการ

อภิปรายผลการวิจัย

ผลการศึกษาพุทธญาณวิทยาในสติปัฏฐาน 4 พบว่า พุทธญาณวิทยาเป็นกระบวนการรู้หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งว่าปัญญากล่าวคือสุตมยปัญญา จินตามยปัญญาและภาวนามยปัญญา ซึ่งความรู้ดังกล่าวนี้เป็นความรู้เท่าทันเห็นแจ้งโลกและชีวิตตามสภาวะความเป็นจริงสามารถทำจิตใจให้เป็นอิสระทำตนให้บริสุทธิ์จากกิเลสและหลุดพ้นจากความทุกข์ซึ่งสอดคล้องกับ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) (2559)

ที่ได้กล่าวอธิบายในหนังสือพุทธธรรม ฉบับขยายความว่าปัญญา แปลว่า ความรอบรู้ เติมเข้าไปอีกว่า ความรู้ทั่ว ความรู้ชัด คือ รู้ทั่วถึงความเป็นจริงหรือรู้ตรงตามความเป็นจริง ท่านอธิบายขยายความออกไปต่าง ๆ เช่นว่า รู้เหตุรู้ผล รู้ดีรู้ชั่ว รู้ถูกรู้ผิด รู้ควรไม่ควร รู้คุณรู้โทษ รู้ประโยชน์มิใช่ประโยชน์ รู้เท่าทันสังขาร รู้องค์ประกอบ รู้เหตุปัจจัย รู้ที่ไปที่มา รู้ความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งทั้งหลาย รู้ตามความเป็นจริง รู้ถ่องแท้ เข้าใจถ่องแท้ รู้เข้าใจสภาวะ รู้คิด รู้พิจารณา รู้วินิจฉัย รู้ที่จะจัดแจงจัดการหรือดำเนินการ และสอดคล้องกับ บุญมี แทนแก้ว (2545) ที่กล่าวอธิบายในหนังสือพุทธปรัชญาเถรวาท ว่าการรู้ความจริงในอริยสัจจะต้องอาศัยญาณวิทยาหรือทฤษฎีความรู้ ดังนั้น การจะรู้ความจริงในพุทธปรัชญาจะต้องพิจารณาโดยภาพรวม กล่าวคือ ธรรมชาติหนึ่งที่สามารถรู้อารมณ์ได้ เช่น รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส ธรรมารมณ์ การจะรู้อารมณ์เหล่านี้ต้องอาศัยอายตนะทั้ง 6 ประการ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กายและใจ จึงจะสามารถรับรู้อารมณ์ได้และนัยแห่งข้อความนี้ยังได้สอดคล้องกับงานวิจัยของจักรพรรณ วงศ์พรพวัน (2560) ที่ได้ทำการศึกษาเรื่อง “ศึกษาวิเคราะห์การพัฒนาปัญญาตามแนวพุทธจริยศาสตร์ของสำนักปฏิบัติธรรมในจังหวัดขอนแก่น” ซึ่งผลจากการศึกษาพบว่า การพัฒนาปัญญาตามหลักไตรสิกขาเชื่อมโยงกับ อริยมรรค 8 เพราะปัญญาตามแนวพุทธจริยศาสตร์เกิดจากกระบวนการพัฒนา 3 ระดับ คือ สุตมยปัญญา จินตามยปัญญาและภาวนามยปัญญา ปัญญาระดับภาวนามยปัญญาเป็นปัญญาขั้นสูงสุดเพราะเป็นวิธีการสร้างสรรค์ปัญญาขึ้นด้วยตนโดยผ่านกระบวนการลงมือปฏิบัติจนเกิดความรู้สึกแจ่มแจ้งแห่งเหตุของปัญหาและแก้ปัญหานั้นได้ และในการที่จะบรรลุถึงปัญญาขั้นสูงสุดได้จะต้องอาศัยไตรสิกขาและอริยมรรคจึงถือว่าเป็นการพัฒนาปัญญาตามหลักมัชฌิมาปฏิปทาจนบรรลุถึงโลกุตระปัญญาหรือนิพพาน จึงกล่าวได้ว่าความรู้ในพุทธญาณวิทยามีความสอดคล้องกับผลการศึกษาดังกล่าว และในส่วนของสติปัฏฐาน 4 สอดคล้องกับพระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) (2555) ที่กล่าวว่าสติปัฏฐาน หมายถึง การระลึกรู้ที่เข้าไปตั้งไว้ในกองรูป เวทนา จิตและสภาวะธรรม อีกความหมายหนึ่ง หมายถึงระลึกรู้อย่างมั่นคงในกองรูป เวทนา จิตและธรรมและสอดคล้องกับพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต) (2559) ที่อธิบายว่าโดยสาระสำคัญ สติปัฏฐาน 4 บอกให้ทราบว่าชีวิตของเรานี้มีจุดที่ควรใช้สติคอยกำกับดูแลทั้งหมดเพียง 4 แห่งเท่านั้น คือ ร่างกายและพฤติกรรมของมัน 1 เวทนาคือความรู้สึกสุขทุกข์ต่างๆ 1 ภาวะจิตที่เป็นไปต่างๆ 1 ความคิดนึกใต้อำนาจ 1 ดำเนินชีวิตโดยมีสติคุ้มครองจะช่วยให้เป็นอยู่อย่างปลอดภัย ไร้ทุกข์ มีความสุขผ่องใสและเป็นปฏิปทานำไปสู่ความรู้แจ้งอริยสัจธรรมและสอดคล้องกับพระจำลอง สุภาจาโร (2559) อธิบายไว้ในบทความวิจัยเรื่อง “ธัมมานุปัสสนาตามแนวสติปัฏฐานสูตรในพุทธปรัชญาเถรวาท: ศึกษาเชิงวิเคราะห์” ว่า 1) สติปัฏฐานสูตรในพุทธปรัชญาเถรวาท คือ การตั้งสติพิจารณากาย เวทนา จิตและธรรม มีสติกำหนดรู้อยู่เสมอต่อเนื่องจนเห็นความไม่เที่ยงของการเกิดขึ้น ตั้งอยู่และดับไป ตามลำดับเกิดปัญญาญาณ เห็นแจ้งแทงตลอดอริยสัจ 2) ธัมมานุปัสสนาตามแนวสติปัฏฐานสูตรในพุทธปรัชญาเถรวาท คือ การพิจารณารู้ภายในกาย การรู้สุข รู้ทุกข์ในเวทนา รู้จิตในจิต จนเกิดปัญญารู้สภาวะธรรม

ในธรรมที่เกิดขึ้นตามเหตุปัจจัยซึ่งพระพุทธองค์รับรองว่าทางนี้เป็นทางสายเดียว เพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์ เพื่อล่วงโสกะปริเทวะดับทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลुरुธรรมและทำให้แจ้งพระนิพพาน และ 3) วิเคราะห์หัมมานุปัสสนาตามแนวสติปัฏฐานสูตรในพุทธปรัชญาเถรวาทผู้ศึกษาและปฏิบัติทั้งหลายพึงตั้งสติพิจารณาในวิมุตติ 5 ขั้น 5 อายตนะ 12 โพชฌงค์ 7 และอริยสัจ 4 เห็นธรรมในธรรมกำหนดรู้สภาวะธรรมว่าเป็นเพียงสภาวะธรรมที่เกิดขึ้น จึงกล่าวได้ว่าพุทธญาณวิทยาก็คือแหล่งที่มาของความรู้ กล่าวคือปัญญาที่เป็นตัวกำหนดรู้ในสติปัฏฐาน 4 คือ กำหนดรู้ในกาย กำหนดรู้ในเวทนา กำหนดรู้ในจิตและกำหนดรู้ในธรรม

ข้อเสนอแนะ

1. ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

การวิจัยนี้เป็นการวิจัยเชิงเอกสารผู้วิจัยขอเสนอเชิงนโยบายไว้ 2 ประการ 1) พุทธญาณวิทยาในสติปัฏฐาน 4 เป็นพุทธธรรมทางสายเอกเพื่อความหลุดพ้นในทางพระพุทธศาสนาเป็นหลักธรรมที่มีความลุ่มลึกกล่าวคือเป็นหลักธรรมที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้ตามลำดับขั้นตอนตั้งแต่หลักธรรมที่ปฏิบัติได้ง่ายเข้าใจได้ง่ายจนถึงหลักธรรมที่ต้องอาศัยความเพียรทางกายและกำลังสติปัญญาจึงจะเข้าถึงใจในสภาวะธรรมนั้นได้ ผู้ที่จะศึกษาสติปัฏฐาน 4 จึงควรแยกศึกษาในแต่ละหมวดธรรมเพื่อจะได้องค์ความรู้ในแต่ละด้านอย่างแท้จริง และ 2) การศึกษาพุทธญาณวิทยาในสติปัฏฐาน 4 เป็นการศึกษาค้นคว้าด้านเอกสารมีเนื้อหาเกี่ยวกับทฤษฎีความรู้ในพระพุทธศาสนา แนวคิดเกี่ยวกับสติปัฏฐานและทฤษฎีความรู้ทางพระพุทธศาสนาในสติปัฏฐานซึ่งเหมาะสำหรับใช้เป็นแนวทางในการศึกษาเพื่อเพิ่มพูนความรู้ความเข้าใจในส่วนบริบทด้านเอกสารเท่านั้น ผู้ที่จะศึกษาต่อในเรื่องนี้ควรที่จะสร้างเป็นโมเดล (model) องค์ความรู้ในสติปัฏฐานออกมาให้เห็นเป็นรูปธรรมเพื่อเป็นข้อมูลสำหรับผู้ใฝ่ใจศึกษาในสาขาญาณวิทยาและการปฏิบัติสติปัฏฐานได้เป็นอย่างดี

2. ข้อเสนอแนะในการทำวิจัยครั้งต่อไป

ข้อเสนอแนะในการทำวิจัยครั้งต่อไป ผู้วิจัยขอเสนอแนะงานวิจัยครั้งต่อไปในมิติของปรัชญา

1. ศึกษาวิเคราะห์จริยศาสตร์ในผลที่เกิดจากสติปัฏฐาน 4
2. ศึกษาวิเคราะห์ญาณวิทยาในวิปัสสนาญาณ 16
3. ศึกษาวิเคราะห์ความสัมพันธ์ของพุทธญาณวิทยากับการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน

องค์ความรู้ใหม่

การศึกษาพุทธญาณวิทยาในสติปัฏฐาน 4 กล่าวได้ว่าเป็นการศึกษาในองค์ความรู้ของพุทธญาณวิทยาและในองค์ความรู้ในส่วนแห่งสติปัฏฐาน 4 จึงทำให้ทราบถึงองค์ความรู้ที่เกิดจากการวิจัย ซึ่งจะได้สรุปเป็นประเด็นดังนี้

1) กระบวนการรู้เป็นความเกี่ยวเนื่องกันระหว่างมนุษย์และโลก การรับรู้สองทางในกระบวนการเกิดความรู้พุทธญาณวิทยาจึงให้ความสำคัญกับการรับรู้ เพราะถือว่าอายตนะเป็นแดนของการรับรู้จึงเป็นไปใน 2 ลักษณะ กล่าวคือ 1) การรู้ด้วยประสาทสัมผัสหรือการรับรู้ทางกาย ซึ่งเป็นการรู้ด้วยอายตนะ 5 คือ ตา หู จมูก ลิ้นและกาย ซึ่งการรู้ด้วยประสาทสัมผัสเป็นการรู้แบบปกติ และ 2) การรู้ทางจิตซึ่งเป็นการรู้ด้วยอายตนะคือจิต การรู้ด้วยจิตนั้นเป็นการรู้ที่อยู่เหนือประสาทสัมผัส และพุทธญาณวิทยาให้ความสำคัญกับการรู้จะต้องมีองค์ประกอบ 3 อย่าง คือ อายตนะ ทางแห่งความรู้ อารมณ์ สิ่งที่ถูกรู้ และ วิญญาณ ความรู้แจ้ง ซึ่งรวมเรียกว่า ผัสสะ ในส่วนของการรับรู้โลกทางจิตของผู้รู้เป็นจิตที่มีกิเลสต้นเหตุ การรู้นั้นก็จะเป็นการรู้ด้วยสัญญาชนิดที่เป็นบัญญัติสัญญา ซึ่งเป็นสัญญาที่ปรุงแต่งอารมณ์ให้ซับซ้อนและแรงผลักดันและอำนาจของกิเลสต้นเหตุทำให้การรู้เป็นการรู้ที่มีอวิชชา ผู้รู้ก็จะเป็นผู้ไม่มีปัญญาหรือการรู้เห็นตามความเป็นจริงซึ่งก็จะส่งผลให้เข้าไปปฏิบัติต่อสิ่งต่าง ๆ อย่างไม่ถูกต้อง ทำให้ติดข้องอยู่ในทุกข์ ไม่สามารถถึงเป้าหมายคือความหลุดพ้นได้ การรู้ด้วยประสาทสัมผัสทั้ง 5 ที่ทางพุทธญาณวิทยายอมรับว่ามีความถูกต้องในการให้ความรู้เกี่ยวกับโลก แต่ในขณะเดียวกันก็ตระหนักเช่นกันว่า การรับรู้ด้วยประสาทสัมผัสนั้นอาจผิดพลาดได้ แต่ในกรณีที่เกิดความผิดพลาดพุทธญาณวิทยามองว่ามันไม่ได้เกิดจากความบกพร่องของการรับรู้ทางประสาทสัมผัสที่เกิดขึ้นมาจากอคติส่วนตน

2) กระบวนการรู้ของพุทธญาณวิทยาเกิดจากทางกายกับทางจิตกระทบกับอารมณ์ภายนอกประกอบด้วยอายตนะภายในและอายตนะภายนอกจึงเป็นแดนเกิดความรู้ กล่าวคือ 1) สุตมยปัญญา คือ ปัญญาหรือความรู้ที่เกิดขึ้นเพราะการฟัง (ปรโตโฆสะ) แต่ขอบเขตของสุตมยปัญญานั้นไม่ได้หมายถึงเฉพาะความรู้ที่เกิดขึ้นจากการฟังเท่านั้นยังหมายถึง การศึกษาเล่าเรียน การอ่านตำราหรือความรู้ที่เกิดขึ้นจากการลิ้มรส การสัมผัส ความรู้ประเภทสุตมยปัญญาจึงเป็นความรู้ที่เกิดขึ้นจากประสบการณ์ทางประสาทสัมผัส จึงถือได้ว่าความรู้ประเภทนี้เป็นความรู้ขั้นประสบการณ์นิยม 2) จินตามยปัญญา คือ ปัญญาที่เกิดจากการคิดและการพิจารณาหาเหตุผล ซึ่งความรู้หรือปัญญาไม่ใช่เฉพาะมีประสบการณ์กับสิ่งนั้นเท่านั้น แต่ได้ครุ่นคิดตรึกตรอง (โยนิโสมนสิการ) จากสิ่งที่ได้สัมผัสให้มีความละเอียดลึกซึ้งมากยิ่งขึ้น สร้างองค์ความรู้ด้วยกระบวนการของเหตุผล โดยมีกฎเกณฑ์เป็นส่วนประกอบในการสร้างความรู้ที่เกิดจากจินตามยปัญญาจึงเป็นพลังทางจิต โดยไม่มีประสบการณ์มาเกี่ยวข้องในการสร้างหรือหากจะมีประสบการณ์อยู่บ้างก็เป็นเพียงข้อมูลในเบื้องต้นเท่านั้นกระนั้นความรู้ประเภทนี้จัดอยู่ในความรู้ขั้นเหตุผลนิยม และ 3) กวณนยปัญญา กล่าวคือปัญญาที่เกิดขึ้นเพราะการฝึกอบรมและลงมือปฏิบัติ ในการลงมือปฏิบัติ

หมายถึง การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานหรือการทำจิตให้เป็นสมาธิ พุทธญาณวิทยาถือว่าความรู้ชนิดนี้เป็นความรู้ที่สำคัญที่สุด เพราะเป็นความรู้ที่เกิดจากฌาน ไม่ใช่ความรู้ที่เกิดจากประสาทสัมผัสหรือความรู้ที่เกิดจากการคิดคาดคะเน ความรู้ชนิดนี้เป็นความรู้ที่เกิดขึ้นเพราะความสงบแห่งจิตและความรู้ที่สว่างวาวขึ้นในดวงจิตด้วยอำนาจแห่งฌาน กระนั้นความรู้ประเภทนี้จะเข้าถึงได้ด้วยการปฏิบัตินิยม และความรู้ประเภทนี้เป็นความรู้ที่อยู่เหนือความรู้

3) กระบวนการรู้ของพุทธญาณวิทยาในสติปัฏฐาน คือ การใช้ปัญญาทั้ง 3 ลักษณะ กล่าวคือ สุตมยปัญญา จินตมยปัญญาและภาวนามยปัญญาเพื่อกำหนดพิจารณารู้ตามความเป็นจริงในสภาวะแห่งอารมณ์ที่เกิดขึ้นและมากระทบตามลำดับ ในการกำหนดสติรู้ก็คือการเจริญอนุปัสสนาแห่งสติปัฏฐาน 4 กล่าวคือ 1) กายานุปัสสนาสติ คือการมีสติกำหนดรู้พิจารณากาย ให้รู้เห็นตามเป็นจริงว่ากายนี้เป็นแต่เพียงกาย ไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตนเราเขา 2) เวทนานุปัสสนาสติ คือการมีสติกำหนดรู้พิจารณาเวทนา ให้รู้เห็นตามเป็นจริงว่าเวทนานี้เป็นแต่เพียงเวทนา ไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตนเราเขา 3) จิตตานุปัสสนาสติ คือการมีสติกำหนดรู้พิจารณาจิต ให้รู้เห็นตามเป็นจริงว่าจิตนี้เป็นแต่เพียงจิต ไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตนเราเขา และ 4) ธัมมานุปัสสนาสติ คือการมีสติกำหนดรู้พิจารณาธรรม ให้รู้เห็นตามเป็นจริงว่าธรรมนี้เป็นแต่เพียงธรรม ไม่ใช่สัตว์บุคคลตัวตนเราเขา

เอกสารอ้างอิง

- จักรพรรณ วงศ์พรวัฒน์. (2560). ศึกษาวิเคราะห์การพัฒนาปัญญาตามแนวพุทธจริยศาสตร์ของสำนักปฏิบัติธรรมในจังหวัดขอนแก่น. รายงานวิจัย. สถาบันวิจัยพุทธศาสตร์: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- ทรงวิทย์ แก้วศรี. (2532). มหาจุฬาฯ วิชาการ ปรัชญาบูรพทิศ. กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์ พรินต์ติ้งกรุ๊ป จำกัด.
- บุญมี แทนแก้ว. (2545). พุทธปรัชญาเถรวาท. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต). (2559). พุทธธรรม ฉบับขยายความ. (พิมพ์ครั้งที่ 45). กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม.
- พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ). (2555). มหาสติปัฏฐานสูตร ทางสู่พระนิพพาน. พระคันธสาราภิงค์ แปลและเรียบเรียง. กรุงเทพมหานคร: ประยูรสาสน์ไทยการพิมพ์.
- พระจำลอง สุภาจาโร. (2559). ธัมมานุปัสสนาตามแนวสติปัฏฐานสูตรในพุทธปรัชญาเถรวาท: ศึกษาเชิงวิเคราะห์. *วารสารพุทธมคัศ*, 1(1), 17.
- มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

260 Journal of Graduate MCU KhonKaen Campus
Vol. 8 No. 2 April - June 2021

ราชบัณฑิตยสถาน. (2532). พจนานุกรมศัพท์ปรัชญาอังกฤษ-ไทย. กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์พริ้นติ้ง กรุ๊ป จำกัด.

สถิต วงศ์สุวรรณ. (2543). ปรัชญาเบื้องต้น. (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์รวมสาส์น.